Quarterly Journal of Strategic Studies of the Islamic Revolution
Vol. 4, No. 2, Issue. (14), Summer 2026
Received: 2026/06/14 Revised: 2026/08/03 Accepted: 2026/09/12
Research paper

Cognitive Explanation of the Functions of "Social Capital" in Ayatollah Khamenei's System of Thought

Reza Mehrzad
Ph.D. in History of Islamic Culture and Civilization, University of Islamic Denominations Qom, Qom, Iran. (Corresponding Author).
rezamehrzadselakjani@gmail.com 0009-0006-3940-0126
Seyyed Ruhollah Parhizkari
Assistant Professor, Department of History of Islamic Culture and Civilization, University of Islamic Denominations Qom, Qom, Iran.
parhizkari@maaref.ac.ir 0000-0000-0000-0000

Abstract
In the contemporary era, perception management and influencing the mental structures of societies have evolved into a form of civilizational confrontation. This research aims to elucidate the strategic position of "social capital" within Ayatollah Khamenei's system of thought and to examine its cognitive functions along the path toward realizing the new Islamic civilization. Employing a "cognitive-historical analysis" method with a descriptive-analytical approach, this study analyzes propositions related to social capital in his statements as baseline data. The findings indicate that social capital, within this framework of thought, is not merely a sociological capacity; rather, by strengthening trust, identity convergence, lending credibility to social authorities, expanding participation, and transforming mental will into collective action, it plays a vital role in enhancing the society's cohesion and perceptual resilience. The model of "maximum absorption and minimum repulsion," "attention to influential elites" as focal points of social guidance, "utilizing reference, shared, and accepted components" in public culture, and "motivating the target audience" constitute the most significant mechanisms extractable in this domain. Accordingly, the present research proposes a conceptual model to explain the relationship between social capital, perception management, and civilizational capacity.

Keywords: Social capital, Perception management, Ayatollah Khamenei, Cognitive warfare, New Islamic civilization.

E-ISSN: 3041-9794
Doi: 10.22034/irsj.2026.591883.1244

Strategic Studies of the Islamic Revolution is licensed under a Creative Commons AttributionNonCommercial 4.0 International License.

Citation: Mehrzad, R. & Parhizkari, S. R. (2026). Cognitive Explanation of the Functions of "Social Capital" in Ayatollah Khamenei's System of Thought. Strategic Studies of the Islamic Revolution, 4(2), 149–183. https://doi.org/10.22034/irsj.2026.591883.1244

Extended Abstract

Introduction

The importance of perception management and influencing the mental structures of societies has long been a focal point for strategic leaders. In the contemporary era, however, this concept—under new designations such as "cognitive warfare" and "perceptual operations"—has shifted from a marginal tool to the core of civilizational conflicts. By altering discourse formulations, the Islamic Revolution of Iran entered a complex civilizational struggle; over the past 444 decades, the nature of these conflicts has transitioned into deep cognitive and perceptual layers. In this context, maintaining and enhancing "social capital" is not merely a sociological issue, but rather serves as a "defensive and offensive cognitive shield."

Research Questions

The present study seeks to answer the primary question: How does the variable of "social capital" in the intellectual framework of Ayatollah Khamenei function as a cognitive tool for perceptual alignment of society and the neutralization of adversarial cognitive disruptions?

Methodology

Employing a "Cognitive-Historical Analysis" approach based on a "descriptive-stylistic" method, this research analyzes the intellectual propositions and practical conduct of Ayatollah Khamenei as raw baseline data. The objective is to extract and analyze the mechanisms through which social capital is transformed into a civilization-building component.

Results and Discussion

The findings indicate that the pivotal strategy in this intellectual framework is "perceptual networking" utilizing the capacity of social capital. This model is founded upon the following cognitive-historical mechanisms and tactics:

1. Comprehensive Networking: Applying the schema of "maximal attraction and minimal repulsion" to preserve the integrity of identity boundaries and prevent fragmentation within the society's perceptual network.
2. Management of Cognitive Nodes: Utilizing influential elites and key figures as perceptual references and hubs for message validation, aiming to accurately frame events and prevent public analytical paralysis.
3. Stabilizing Identity Focal Points: Continuous reference to authoritative, shared, and widely accepted components (such as religion, law, national

interests, and a common adversary) within the context of public culture to activate the foundational schemas of cognitive convergence.
4. Affective-Cognitive Arousal: Stimulating collective will and enhancing the social agency of the audience (transforming mental resolve into social activism) through positive framing, unmediated communication, and maintaining cognitive-behavioral consistency among state agents.

Conclusion

In the intellectual paradigm of the Leader of the Islamic Revolution, social capital transcends its classical and reductionist sociological functions, acting instead as a strategic tool in public perception management and a cognitive defensive shield against the threats of cognitive warfare. This mechanism constitutes an active perceptual strategy for aligning the society—mentally and practically—with macro-structures. A precise understanding of this model plays a foundational role in enhancing cognitive resilience and elucidating the intellectual foundations of the New Islamic Civilization.
Accordingly, it is suggested that future research focus on the "quantitative and network modeling" of the impact of cognitive references on perceptual resilience, as well as the reverse analysis of adversarial media tactics in inducing "cognitive dissonance."

Key Words: Social capital, Perception management, Ayatollah Khamenei, Cognitive warfare, New Islamic civilization.

فصلنامه مطالعات راهبردی انقلاب اسلامی
دوره ٤، شماره ٢، (پیاپی ١٤)، تابستان ١٤٠٥، ١٤٩-١٨٣
تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۳/۲۴ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۵/۱۲ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۶/۲۱
مقاله پژوهشی

تبیین شناختی کارکردهای «سرمایه اجتماعی» در منظومه فکری آیت‌الله خامنه‌ای

رضا مهرزاد
دکتری تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی دانشگاه معارف اسلامی قم، قم، ایران (نویسنده مسئول).
rezamehrzadselakjani@gmail.com 0009-0006-3940-0126
سید روح الله پرهیزکاری
استادیار گروه تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی دانشگاه معارف اسلامی قم، قم، ایران.
parhizkari@maaref.ac.ir 0000-0000-0000-0000

چکیده:
در عصر حاضر، مدیریت ادراک و اثرگذاری بر ساختارهای ذهنی جوامع به یکی از تقابل‌های تمدنی تبدیل شده است. پژوهش حاضر با هدف تبیین جایگاه راهبردی «سرمایه اجتماعی» در منظومه فکری آیت‌الله خامنه‌ای و بررسی کارکردهای شناختی آن در مسیر تحقق تمدن نوین اسلامی سامان یافته است. این تحقیق با بهره‌گیری از روش «تحلیل شناختی_تاریخی» و با رویکردی توصیفی_تحلیلی، گزاره‌های مرتبط با سرمایه اجتماعی در بیانات ایشان را به عنوان داده‌های پایه مورد واکاوی قرار می‌دهد. یافته‌ها نشان می‌دهد که سرمایه اجتماعی، در این منظومه فکری، صرفا یک ظرفیت جامعه‌شناختی نیست؛ بلکه از طریق تقویت اعتماد، هم‌گرایی هویتی، اعتباربخشی به مراجع اجتماعی، گسترش مشارکت و تبدیل اراده ذهنی به کنش جمعی، در افزایش انسجام و تاب‌آوری ادراکی جامعه نقش ایفا می‌کند. الگوی «جذب حداکثری و دفع حداقلی»، «توجه به نقش خواص اثرگذار» به عنوان کانون‌های هدایت‌گر اجتماعی، «بهره‌گیری از مؤلفه‌های مرجع، مشترک و مقبول» در فرهنگ عمومی و «انگیزش جامعه هدف»، از مهم‌ترین سازوکارهای قابل استخراج در این زمینه است. بر این اساس، پژوهش حاضر الگویی مفهومی برای تبیین نسبت سرمایه اجتماعی، مدیریت ادراک و ظرفیت تمدن‌سازی است.

واژگان اصلی: سرمایه اجتماعی، مدیریت ادراک، آیت‌الله خامنه‌ای، جنگ شناختی، تمدن نوین اسلامی.

دسترسی به مقالات نشریه علمی مطالعات راهبردی انقلاب اسلامی (Open Access) است.
نشریه علمی «مطالعات راهبردی انقلاب اسلامی» تحت مجوز بین‌المللی Creative Commons Attribution 4.0 International CC BY 4.0
مسئولیت مقاله از نظر محتوای علمی و نظرات مطرح‌شده در متن آن، به عهده نویسندگان و یا نویسنده مسئول مقاله می‌باشد و مورد تأیید / عدم تأیید صاحب امتیاز نشریه مطالعات راهبردی انقلاب اسلامی نمی‌باشد.

Doi: 10.22034/irsj.2026.591883.1244

مهرزاد، رضا و پرهیزکاری، سید روح الله. (۱۴۰۵). تبیین شناختی کارکردهای «سرمایه اجتماعی» در منظومه فکری آیت‌الله خامنه‌ای. مطالعات راهبردی انقلاب اسلامی، ۴(۲)، ۱۴۹-۱۸۳. https://doi.org/10.22034/irsj.2026.591883.1244

مقدمه

اهمیت مدیریت ادراک و اثرگذاری بر ساختارهای ذهنی جوامع، از دیرباز مورد توجه رهبران و جریان‌های اجتماعی بوده است. با این حال، در عصر حاضر، این مساله با عناوینی چون «جنگ و عملیات شناختی» از یک ابزار فرعی به یکی از عرصه‌های اصلی تقابل‌های اجتماعی و تمدنی تبدیل شده است.

انقلاب اسلامی ایران به عنوان یکی از شاخص‌ترین نقاط عطف در جابه‌جایی پارادایم‌های جهانی، با تغییر صورت‌بندی گفتمانی از دوگانه «لیبرالیسم ـ کمونیسم» به تقابل «اسلام ـ لیبرالیسم»، وارد یک کارزار تمدنی پیچیده با غرب شده است. با گذشت بیش از چهار دهه از این تقابل، ماهیت تنازعات از حوزه‌های سخت و نیمه‌سخت، به لایه‌های عمیقِ شناختی و ادراکی تغییر مکان داده است.

در چنین بستر پرالتهابی، سرمایه اجتماعی را نمی‌توان صرفا یک مقوله جامعه‌شناسی تلقی کرد. اعتماد عمومی، پیوندهای اجتماعی، هویت مشترک، مشارکت جمعی و اعتبار مراجع اجتماعی، افزون بر کارکردهای اجتماعی متعارف، در شکل‌دهی به ادراک مشترک و حفظ انسجام جامعه نیز موثرند. از این منظر، هرگونه تضعیف اعتماد، تشدید شکاف‌های هویتی، بی‌اعتبارسازی مراجع اجتماعی و کاهش مشارکت عمومی می‌تواند زمینه اختلال در ادراک جمعی و فرسایش ظرفیت کنش هماهنگ اجتماعی را فراهم آورد. برعکس، تقویت این مؤلفه‌ها می‌تواند ظرفیت جامعه را برای تشخیص تهدید، حفظ هویت و کنش جمعیِ هدفمند افزایش دهد.

مرور ادبیات پژوهشی نشان می‌دهد که اگرچه تحقیقات متعددی پیرامون سرمایه اجتماعی در نظام اسلامی انجام شده است، اما بررسی این مؤلفه از دریچه مطالعات شناختی در منظومه فکری آیت‌الله خامنه‌ای، با خلأهای تئوریک مواجه است.

بر این اساس مساله اصلی پژوهش آن است که سرمایه اجتماعی در منظومه فکری آیت‌الله خامنه‌ای چگونه و از طریق چه سازوکارهایی می‌تواند در هم‌سوسازی ادراکی جامعه و کاهش اختلالات شناختی معارض نقش ایفا کند؟ برای پاسخ به این پرسش،

پژوهش حاضر از روش تحلیل شناختی ـ تاریخی بهره می‌گیرد. در این روش، نخست گزاره‌های مرتبط با سرمایه‌های اجتماعی از بیانات، پیام‌ها و مواعظ آیت‌الله خامنه‌ای استخراج می‌شود؛ سپس این گزاره‌ها با لحاظ زمینه تاریخی و مساله‌ای طرح آن‌ها، بر اساس مقوله‌های شناختی تحلیل می‌گردد. مقصود از این تحلیل انتساب اصطلاحات جدید علوم شناختی به آیت‌الله خامنه‌ای نیست، بلکه صورت‌بندی تحلیلی دلالت‌های قابل استنتاج از مجموعه بیانات و مواضع ایشان است. درک این الگوهای شناختی می‌تواند به غنای ادبیات تمدن‌سازی اسلامی کمک کرده و چارچوبی عملیاتی برای سیاست‌گذاران فرهنگی در مواجهه با جنگ‌های شناختی فراهم آورد.

۱. مفهوم‌شناسی

۱-۱. شناخت

مفهوم شناخت در پژوهش‌های نوین علمی، فراتر از یک توصیف ساده ذهنی، به عنوان عالی‌ترین سطح پردازش اطلاعات و هسته مرکزی دستگاه محاسباتی انسان تعریف می‌شود (برونو، ۱۹۸۸: ۲۷٤). این سازه در حوزه معرفت‌شناسی اسلامی نیز درهم‌تنیدگی وثیقی با مفاهیمی چون علم، آگاهی، معرفت و تفقه دارد که دلالت بر عبور از لایه‌های سطحی ادراک و نیل به ژرفای فهم ساختاری دارد (مصباح یزدی، ۱۳۹٤: ۱۵۱ و ۱۳۹۱: ۱، ٥٤).

در مطالعات شناختی، حوزه‌ی شناختی، ساحتی است که کارکردهایی حیاتی نظیر «ادراک»، «معناسازی»، «ارزیابی سناریوهای بدیل» و در نهایت «تصمیم‌گیری راهبردی» را سازمان‌دهی می‌کند. در این چارچوب ذهن کنشگر صرفا دریافت‌کننده منفعل در برابر داده‌ها نیست؛ بلکه بستری فعال برای تشکیل، پردازش، صورت‌بندی و تثبیت طرحواره‌های فکری و ترجیحات ارزشی است. حاصل این فرایند، شکل‌گیری و تثبیت الگوهایی نسبتا پایدار از فهم و ارزیابی است که در ادبیات شناختی از آن‌ها با عنوان طرحواره (الگو/قالب/چارچوب)های شناختی یاد می‌شود.

با این حال، رویکردهای نوین شناختی تاکید دارند که ذهن را نمی‌توان مجزا از زیست‌بوم مادی و اجتماعی آن تحلیل کرد؛ به عبارت دیگر فرایندهای ادراکی در تعامل مستمر با محیط پیرامونی، ابزارها و شبکه‌های اجتماعی شکل می‌گیرند (هاچینز و دیگران، ۱۳۸۸: ۳ و ٤). از این رو شناخت در این پژوهش یک پدیده انتزاعی نیست، بلکه یک سازه رابط میان ذهن کارگزار و ساختار کلان جامعه است.

۱-۲. ناهماهنگی شناختی

ناهماهنگی شناختی، به وضعیت روان‌شناختیِ ناخوشایندی اشاره دارد که در اثر ناسازگاری میان دو یا چند شناخت، یا میان شناخت و رفتار فرد پدید می‌آید. شناخت در اینجا می‌تواند شامل باور، نگرش، ارزش، آگاهی از یک واقعیت، یا ارزیابی فرد از رفتار خویش باشد. شدت این ناهماهنگی، با توجه به اهمیت شناخت‌های درگیر و میزان ناسازگاری میان آن‌ها افزایش یا کاهش می‌یابد (Festinger, L. 1957).

فرد برای کاهش این وضعیت ناخوشایند، ممکن است نگرش یا رفتار خود را تغییر دهد، بر اهمیت یکی از شناخت‌های متعارض بیفزاید یا از آن بکاهد، اطلاعات ناهمساز را نادیده بگیرد، یا با توجیه‌سازی و بازتفسیر واقعیت، میان شناخت‌های خودسازگاری ایجاد کند؛ بنابراین، ناهماهنگی شناختی الزاماً به تغییر نگرش منتهی نمی‌شود، بلکه می‌تواند به سازوکارهای گوناگونِ کاهش، مدیریت یا حتی تشدید تعارض ادراکی بینجامد.

در این پژوهش، «ناهماهنگی شناختی» مفهومی تحلیلی است و برای توضیح وضعیتی به کار می‌رود که در آن، دریافت پیام‌ها یا روایت‌های متعارض، میان باورهای تثبیت‌شده، هویت جمعی، اعتماد به مراجع ادراکی و ارزیابی مخاطب از واقعیت اجتماعی ناسازگاری ایجاد می‌کند. بر این مبنا، بخشی از کارکرد سازوکارهای مدیریت ادراک و تقویت سرمایه اجتماعی را می‌توان کاهش تعارض‌های ادراکیِ فرساینده و فراهم‌سازی چارچوبی نسبتاً منسجم برای تفسیر رویدادهای اجتماعی دانست.

۱-۳. مدیریت ادراک

یکی از مفاهیم بنیادین در مطالعات شناختی و ارتباطات راهبردی، مدیریت ادراک است. این مفهوم به «مجموعه اقدام‌های هدفمند برای ارسال یا انکار اطلاعات و شاخص‌هایی برای مخاطب خارجی در جهت نفوذ بر احساسات، انگیزه، تفکر» با هدف برتری و سلطه ذهنی است (مرادی، ۱۳۸۹: ۱۲ و ۱۳)؛ مانند آنچه که زنگ هافنگ نظریه‌پرداز برجسته ارتش چین، به عنوان چهار راه‌کنش برای دستیابی به برتری ذهن در فضای شناختی مطرح می‌نماید: ۱. دستکاری ادراک از طریق روایت‌های تبلیغاتی؛ ۲. سد کردن جریان خاطره تاریخی به گونه‌ای که مخاطبان هدف پذیرای ارزش‌های جدید باشند؛ ۳. تغییر پارادایم تفکر یا هدف قرار دادن نخبگان برای تغییر تفکر آن‌ها؛ ٤. تخریب نمادها برای به چالش کشیدن هویت ملی (بوچامپ، ۱۳۹۹: ۷۰ – ٦۹).

برای تبیین این مفهوم، تفکیک میان «احساس»، «ادراک» و «شناخت» ضروری است. احساس به دریافت اولیه محرک‌ها از طریق حواس اطلاق می‌شود؛ در حالی که ادراک، فرایند انتخاب، سازمان‌دهی و تفسیر این داده‌های حسی و تبدیل آن‌ها به تصویری معنادار از واقعیت است. شناخت نیز حوزه گسترده‌تری را دربرمی‌گیرد که کارکردهایی چون توجه، ادراک، حافظه، زبان، استدلال، ارزیابی، معناسازی و تصمیم‌گیری را شامل می‌شود (شمیلی و کاتب، ۱۳۹٦: ٤۳)؛ بنابراین، انسان در مواجهه با یک رویداد اجتماعی، صرفاً داده‌ای خام دریافت نمی‌کند؛ بلکه آن را با تکیه بر پیش‌فرض‌ها، تجربه‌های پیشین، ارزش‌ها، عواطف، منابع اطلاعاتی و چارچوب‌های تفسیریِ خود معنا می‌بخشد.

بر این مبنا، مدیریت ادراک ناظر به مداخله یا اثرگذاری در فرایند معناسازیِ مخاطبان است و می‌تواند بر داوری‌ها، احساسات جمعی، ترجیحات و الگوهای کنش اجتماعی اثر بگذارد.

١-٤. سرمایه اجتماعی

سرمایه اجتماعی از مفاهیم مهم در تبیین کیفیت روابط اجتماعی، امکان همکاری جمعی و ظرفیت‌های درونی جامعه است. گرچه تعاریف متعددی از سوی نظریه‌پردازانی جین جاکوب، جیمز کلمن، گلن لوری، بن پرات، ویلیامسن و فرانسیس فوکویاما برای این مفهوم ارائه شده است (حسنوی و پزشکان، ١٣٨٦: ٤٧ – ٣٥؛ مرکز پژوهش‌های مجلس، ١٣٨٩؛ مویدفر، ١٣٨٢: ٣٧ – ٣٠)، اما مؤلفه‌های مشترکی چون اعتماد، شبکه روابط، هنجارهای مشترک، همکاری، مشارکت و تعلق گروهی در اغلب آن‌ها حضور دارد.

پیر بوردیو اولین بار در سال ١٩٧٣ در تعریف سرمایه اجتماعی چنین توصیفی ارائه داد: «سرمایه اجتماعی، جمع منابع واقعی یا بالقوه‌ای است که از شبکه‌ای بادوام از روابط کمابیش نهادینه شده آشنایی و شناخت متقابل ـ یا به بیان دیگر، عضویت در یک گروه ـ حاصل می‌شود. شبکه‌ای که هر یک از اعضای خود را از پشتیبانی سرمایه جمعی برخوردار می‌کند و به آنان اعتبار می‌بخشد» (بوردیو، ١٣٨٤: ١٤٨). از منظر شناختی، این تعریف بر مرجعیت ادراکی مشترک و اعتبار معرفتی درون شبکه دلالت دارد؛ به عبارت دیگر، عضویت در شبکه اجتماعی صرفا منشا دسترسی به منابع مادی نیست، بلکه زمینه شکل‌گیری اعتبار متقابل، شناخت مشترک و امکان اتکای اعضا به یکدیگر را فراهم می‌آورد.

فوکویاما نیز با تاکید بر جنبه‌های کیفی این رابطه، سرمایه اجتماعی را وجود هنجارها و ارزش‌های غیر رسمی مشترکی می‌داند که امکان همکاری روان را میان اعضای یک گروه فراهم می‌سازد؛ هنجارهایی که بر پایه صداقت، فداکاری به تعهدات و رفتارهای متقابل شکل می‌گیرند (مرکز پژوهش‌های مجلس، ١٣٨٩: ٢ به نقل از فوکویاما، ١٣٨٥: ١١).

از منظر شناختی، این هنجارها صرفا قواعد اخلاقی یا قراردادی نیستند، بلکه چارچوب‌های مشترکی برای تفسیر رفتار دیگران، پیش‌بینی‌پذیر شدن روابط و کاهش

ابهام در تعاملات اجتماعی ایجاد می‌کنند. در نتیجه سرمایه اجتماعی می‌تواند هزینه‌های هماهنگی، سوءتفاهم و بی‌اعتمادی را در سطح جامعه کاهش دهد و امکان شکل‌گیری کنش جمعیِ هم‌جهت را افزایش دهد.

شکل ۱. کارکردهای سرمایه اجتماعی

در چارچوب تحلیلی این پژوهش، سرمایه اجتماعی به دلیل تقویت اعتماد عمومی، پیوندهای اجتماعی، هویت مشترک، مشارکت و اعتبار مراجع اجتماعی، واجد کارکرد شناختی است. مقصود از این کارکرد آن است که سرمایه اجتماعی می‌تواند زمینه شکل‌گیری ادراک مشترک، کاهش پراکندگی تفسیری و افزایش توان جامعه برای مواجهه با اخبار، روایت‌ها و پیام‌های متعارض را فراهم سازد؛ بنابراین، تعبیر سپر شناختی (یا دفاع فکری) در این مقاله، نه اصطلاحی منتسب به آیت‌الله خامنه‌ای، بلکه صورت‌بندی تحلیلی پژوهشگر از کارکردِ احتمالی سرمایه اجتماعی در افزایش تاب‌آوری ادراکی جامعه است.

۲. پیشینه پژوهش

مرور ادبیات پژوهشی نشان می‌دهد که مفهوم «سرمایه اجتماعی» در منظومه فکری آیت‌الله خامنه‌ای، تاکنون از زوایای جامعه‌شناختی، مدیریتی، فرهنگی و دفاعی مورد

واکاوی قرار گرفته است. پژوهش‌های پیشین را می‌توان در سه جریان عمده دسته‌بندی کرد.

نخست، پژوهش‌هایی که سرمایه اجتماعی را عمدتاً از دریچه مشارکت عمومی، هم‌بستگی اجتماعی و نقش‌آفرینی مردم تحلیل کرده‌اند. برای نمونه، مقاله «واکاوی سرمایه اجتماعی در چشم‌انداز دینی: مورد مطالعه تحلیل مضمون مشارکت اجتماعی در منظومه اندیشه‌ای مقام معظم رهبری» (افتخار افضلی و کلانتری، ۱٤۰۳: ۳۷ – ۱۱) با بهره‌گیری از تحلیل شبکه مضامین، مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی را در بستر مشارکت اجتماعی بررسی کرده است. همچنین مقاله «تبیین الگوی سرمایه اجتماعی بر اساس اندیشه مقام معظم رهبری» (عابدینی و همکاران، ۱۳۹۸: ٦۳ – ۳۷) در پی ارائه الگویی ساختاری از سرمایه اجتماعی بر پایه بیانات آیت‌الله خامنه‌ای بوده است. وجه مشترک این دسته از مطالعات، تمرکز بر ابعاد اجتماعی و مشارکتی سرمایه اجتماعی است.

دوم، پژوهش‌هایی که بر استخراج مؤلفه‌های خرد و کلان سرمایه اجتماعی، مانند اعتماد، حمایت اجتماعی، آگاهی و بیداری اجتماعی و نیز تبیین نقش آن‌ها در تحقق تمدن نوین اسلامی متمرکز شده‌اند. مقاله «بررسی مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی در بیانات مقام معظم رهبری و نقش آن در تمدن‌سازی نوین اسلامی» (رحیمیان و دیگران، ۱۳۹۷: ۲٤ – ۱) از این دسته است. این مطالعات، هرچند نقش سرمایه اجتماعی را در سطح کلان و در فرایند تمدن‌سازی بررسی کرده‌اند، عمدتاً رویکردی توصیفی دارند و سازوکارهای شناختیِ اثرگذاری این مؤلفه‌ها بر ادراک جمعی را به‌طور مستقل تحلیل نکرده‌اند.

سوم، پژوهش‌هایی که سرمایه اجتماعی را به‌مثابه یکی از مؤلفه‌های قدرت ملی و ظرفیت دفاعیِ جامعه بررسی کرده‌اند. برای مثال، مقاله «خوانش سرمایه اجتماعی در مکتب دفاعی امام خامنه‌ای در پرتو بیانیه گام دوم انقلاب» (رحمانی و رسولی، ۱٤۰۱: ۱۳۲ – ۱۰۵)، سرمایه اجتماعی را در نسبت با دکترین دفاعی و مفاد بیانیه گام دوم

انقلاب تحلیل کرده است. در این دسته از آثار نیز تأکید اصلی بر نقش سرمایه اجتماعی در بسیج عمومی، پایداری اجتماعی و افزایش قدرت ملی است.

با وجود ارزش و غنای مطالعات پیشین، بررسی انتقادی آن‌ها نشان می‌دهد که سرمایه اجتماعی غالباً به‌عنوان یک متغیر ساختاری ـ جامعه‌شناختی، زمینه‌ساز مشارکت عمومی، یا مؤلفه‌ای از قدرت و انسجام دفاعی تحلیل شده است. در این میان، سه خلأ قابل تشخیص است: نخست، کارکرد سرمایه اجتماعی در شکل‌دهی، تثبیت یا اصلاح ادراک جمعی به‌صورت مستقل واکاوی نشده است؛ دوم، پیوند میان مؤلفه‌هایی چون اعتماد، هویت جمعی، مرجعیت اجتماعی، انسجام و مشارکت با مقوله‌های شناختیِ، به‌صورت روشمند تبیین نشده است؛ و سوم، تحلیل بیانات آیت‌الله خامنه‌ای با تطبیق کارکردیِ نمونه‌های متناظر در سیره معصومان، در قالب یک روش تحلیل شناختی ـ تاریخی، کمتر مورد توجه قرار گرفته است.

پژوهش حاضر درصدد است این خلأ را با تمرکز بر کارکردهای شناختی سرمایه اجتماعی جبران کند. بر این اساس، سرمایه اجتماعی در این مقاله صرفاً به عنوان عامل مشارکت، انسجام اجتماعی یا قدرت دفاعی بررسی نمی‌شود؛ بلکه به‌مثابه ظرفیتی برای شکل‌گیری ادراک مشترک، تقویت اعتماد، کاهش پراکندگی تفسیری و جهت‌دهی به کنش جمعی تحلیل می‌گردد. در این چارچوب، مقوله‌های شناختی مانند مدیریت ادراک، مفاهیم تحلیلیِ پژوهشگرند و به‌عنوان اصطلاحاتِ منتسب به آیت‌الله خامنه‌ای یا معصومان به کار نمی‌روند.

بنابراین، تمایز پژوهش حاضر با آثار پیشین در سه سطح قابل توضیح است: در سطح مفهومی، سرمایه اجتماعی از منظر کارکردهای شناختی بازخوانی می‌شود؛ در سطح روش، بیانات آیت‌الله خامنه‌ای با نمونه‌های هم‌سنخ در سیره معصومان تطبیق کارکردی می‌یابد؛ و در سطح تحلیلی، رابطه میان سرمایه اجتماعی، مدیریت ادراک و تاب‌آوری شناختی جامعه در قالب یک الگوی مفهومی صورت‌بندی می‌شود.

۳. روش‌شناسی پژوهش

پژوهش حاضر از منظر هدف، در زمره تحقیقات کاربردی قرار می‌گیرد. از حیث رویکرد و روش‌مندی، این مطالعه با بهره‌گیری از روش تحلیل شناختی_تاریخی، داده‌ها را طی فرآیندی چهار مرحله‌ای واکاوی می‌کند. این روش بر این فرض استوار است که اندیشه و سیره‌ی آیت‌الله خامنه‌ای در خلأ شکل نگرفته، بلکه در بستر رخدادهای تاریخی و تقابل‌های تمدنی تکوین یافته و برای مدیریت شناختِ جامعه طراحی شده است. مراحل اجرای این روش به شرح زیر است:

یک) نمونه‌گیری هدفمند (گردآوری داده‌ها):

در این مرحله، تمامی بیانات آیت‌الله خامنه‌ای در بازه‌های زمانی مختلف که به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم با مفاهیم سرمایه اجتماعی، انسجام‌بخشی، اعتماد عمومی، نقش خواص و مواجهه با دشمن مرتبط بوده، شناسایی و گردآوری شده‌اند.

دو) تطبیق تاریخی ـ شناختی با سیره معصومان (علیهم‌السلام):

در مرحله دوم، مقوله‌ها و راهبردهای شناختی استخراج شده از بیانات و مواضع آیت‌الله خامنه‌ای با نمونه‌های متناظر در سیره معصومان (علیهم‌السلام) تطبیق داده می‌شود. مقصود از این تطبیق، تحمیل مفاهیم معاصر علوم شناختی بر متون تاریخی یا انتساب مستقیم اصطلاحات جدید به معصومان نیست؛ بلکه هدف، شناسایی الگوهای هم‌سنخِ کنش، ارتباط و هدایت اجتماعی در دو سطح داده‌های معاصر و داده‌های تاریخی است.

بر این اساس هر گزاره مرتبط با سرمایه اجتماعی، نخست از حیث کارکرد شناختی آن تحلیل می‌شود؛ سپس با بهره از بیانات و سیره عملی آیت‌الله خامنه‌ای، زمینه‌های تاریخی و الگوهای سیره‌ای معصومان با آن تطبیق داده می‌شود. برای مثال، اگر در بیانات آیت‌الله خامنه‌ای بر ضرورت حفظ انسجام، پرهیز از دوقطبی‌سازی و تقویت امید اجتماعی تأکید شده باشد، در سیره معصومان نمونه‌هایی جست‌وجو می‌شود که

در آن‌ها راهبردهای تقویت پیوندهای اجتماعی، بازسازی اعتماد، مرزبندی هویتی یا خنثی‌سازی روایت‌های تحریف‌گر قابل مشاهده است.

سه) تحلیل رابطه سرمایه اجتماعی و مدیریت ادراک

در این مرحله، نسبت میان مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی و مدیریت ادراک تحلیل می‌شوند. بدین معنا که بررسی می‌گردد هر مؤلفه از چه مسیر شناختی بر ادراک جمعی و شناخت اجتماعی اثر می‌گذارد. مفاهیمی چون طرحواره شناختی، سپر شناختی و کلمات مشابه آن، در این مرحله، به عنوان صورت‌های تحلیلی پژوهشگر به کار می‌روند نه به مثابه اصطلاحات منتسب به آیت‌الله خامنه‌ای یا معصومان.

چهار) مدل‌سازی نهایی

در مرحله نهایی، یافته‌های حاصل از تحلیل بیانات آیت‌الله خامنه‌ای و تطبیق تاریخی ـ شناختی با سیره معصومان ترکیب می‌شوند تا الگوی مفهومی رابطه سرمایه اجتماعی و مدیریت ادراک صورت‌بندی گردد. این الگو نشان می‌دهد که سرمایه شناختی چگونه می‌تواند به افزایش ظرفیت کنش جمعی در مسیر تحقق تمدن نوین اسلامی بینجامد.

٤. بهره‌گیری از سرمایه‌های اجتماعی در اندیشه آیت‌الله خامنه‌ای

تبیین جایگاه سرمایه اجتماعی در اندیشه آیت‌الله خامنه‌ای، از آن جهت اهمیت دارد که این مفهوم در منظومه فکری ایشان صرفاً ناظر به روابط اجتماعی یا افزایش مشارکت عمومی نیست، بلکه با مؤلفه‌هایی چون اعتماد، انسجام، هویت جمعی، نقش‌آفرینی مردم و اعتبار مراجع اجتماعی پیوند می‌یابد. بررسی این مؤلفه‌ها می‌تواند چگونگی شکل‌گیری و تقویت ظرفیت کنش جمعیِ جامعه را آشکار سازد و نسبت آن را با فرایندهای مدیریت ادراک توضیح دهد.

در ادبیات جامعه‌شناختی، سرمایه اجتماعی عموماً عاملی برای تسهیل همکاری، تقویت ارتباطات، گسترش آگاهی جمعی و کاهش شکاف‌های اجتماعی دانسته می‌شود (حق‌شناس، ١٣٨٤؛ اطهری، ١٣٩١؛ مویدفر، ١٣٨٢: ٣٦). اعتماد متقابل، هنجارهای

همکاری، شبکه‌های ارتباطی و احساس تعلق جمعی، از جمله عناصر بنیادین این سرمایه‌اند که می‌توانند هماهنگی اجتماعی و کارآمدی کنش‌های جمعی را افزایش دهند.

پژوهش حاضر، با تکیه بر داده‌های مرتبط از بیانات آیت‌الله خامنه‌ای، این مؤلفه‌ها را از منظر کارکردهای شناختی تحلیل می‌کند. مقصود آن است که روشن شود اعتماد، انسجام، هویت مشترک، مرجعیت اجتماعی و مشارکت، چگونه می‌توانند در شکل‌گیری ادراک مشترک، کاهش ابهام و پراکندگی تفسیری، تقویت انگیزش اجتماعی و مقابله با روایت‌های تفرقه‌زا مؤثر باشند. سپس، هر یک از سازوکارهای استخراج‌شده، بر اساس روش تحلیل شناختی ـ تاریخیِ پژوهش، با نمونه‌های هم‌سنخ در سیره معصومان تطبیق کارکردی می‌یابد.

بر این مبنا، در ادامه برخی از مهم‌ترین سازوکارهای بهره‌گیری از سرمایه اجتماعی در بیانات آیت‌الله خامنه‌ای بررسی می‌شود.

٤-١. کاربست سیاست جذب حداکثری و دفع حداقلی و دلالت‌های آن برای مدیریت ادراک جمعی

سیاست «جذب حداکثری و دفع حداقلی» از جمله الگوهای پرتکرار در بیانات آیت‌الله خامنه‌ای است. این سیاست در ظاهر، ناظر به نحوه مواجهه با نیروها و جریان‌های اجتماعیِ درون جبهه انقلاب است؛ بااین‌حال، در چارچوب تحلیلی پژوهش حاضر، می‌توان برای آن دلالت‌هایی در حوزه مدیریت ادراک جمعی نیز در نظر گرفت. این دلالت‌ها از آنجا ناشی می‌شوند که مرزبندی میان نیروهای هم‌سو، منتقد و معارض، بر ادراک افراد از تعلق گروهی، امکان همکاری، اعتماد متقابل و آمادگی برای مشارکت اجتماعی اثر می‌گذارد.

بر این مبنا، تأکید بر جذب نیروهای دارای اختلاف‌نظر و پرهیز از طرد آنان صرفاً به سبب تفاوت سلیقه، می‌تواند از گسترش مرزهای طردکننده در درون جامعه جلوگیری کند. در ادبیات شناختی، چنین وضعی را می‌توان ناظر به تعدیل

مرزبندی‌های سختِ درون‌گروهی و برون‌گروهی دانست؛ بدین معنا که اختلاف در برخی دیدگاه‌ها، لزوماً به معنای خروج فرد از دایره همکاری و تعلق جمعی تلقی نشود. پیامد احتمالی این رویکرد، کاهش شکاف‌های اجتماعی، حفظ نیروهای هم‌سو و تقویت ظرفیت همکاری جمعی است.

این الگو در بیانات آیت‌الله خامنه‌ای به‌وضوح قابل ردیابی است (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۹۵/۰۹/۰۳). ایشان در دیدار با نمایندگان تشکل‌های دانشجویی بیان می‌کنند:

«جبهه‌ی انقلاب را گسترش بدهید، یارگیری کنید؛ حذف نکنید؛ صِرف اختلاف سلیقه و اختلاف نظر درباره‌ی فلان مسئله موجب طرد نشود... هر چه میتوانید جبهه‌ی انقلاب را گسترش بدهید، جذب کنید؛ البتّه منظورم جذب منافق نیست، جذب آدم بی‌اعتقاد نیست؛ جذب آدم معتقدی است که با شما اختلاف سلیقه دارد» (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۹۹/۰۲/۲۸).

این بیان، میان اختلاف سلیقه و تقابل در اصول تمایز می‌گذارد. در نتیجه، اختلاف‌نظر در مسائل فرعی، به‌تنهایی معیار خروج از دایره همکاری تلقی نمی‌شود. در تفسیر شناختیِ این گزاره می‌توان گفت که این تمایز، از تبدیل تفاوت‌های درونی به تقابل هویتی جلوگیری می‌کند و امکان حفظ پیوندهای اجتماعی میان نیروهای دارای مبانی مشترک را افزایش می‌دهد. آیت‌الله خامنه‌ای در بیانات دیگری نیز بر ضرورت توجه به افراد ضعیف‌الایمان و پرهیز از خارج کردن شتاب‌زده آنان از دایره نیروهای انقلاب تأکید کرده‌اند (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۹۰/۰۵/۱۶).

ایشان با ارجاع به وضعیت جامعه صدر اسلام، پیامدهای رویکرد خالص‌سازانه را نیز چنین توضیح می‌دهند:

«در صدر اسلام خوب با پیامبر یک عده بودند؛ سلمان بود، اباذر بود، ابی بن کعب بود، عمار بود... این‌ها درجه اول و خالص‌ترین‌ها بودند؛ عده‌ای دیگر از این‌ها یک مقداری متوسط‌تر بودند؛ یک عده‌ای بودند که گاهی اوقات پیغمبر حتی به این‌ها تشر هم می‌زد. اگر فرض کنید پیغمبر در همان جامعه‌ی چند هزار نفری ـ که کار

خالص‌سازی خیلی آسان‌تر بود از یک جامعه هفتاد میلیونی کشور ما ـ می‌خواست خالص‌سازی کند، چه کار می‌کرد؟ چی برایش می‌ماند؟ ... امروز هم همین‌جور است. این‌جوری نیست که شما بیایید افراد ضعیف‌الایمان را از دایره خارج کنید، به بهانه‌ی اینکه می‌خواهیم خالص کنیم؛ نه، شما هرچه می‌توانید، دایره خلّصین را توسعه بدهید» (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۸۹/۰۵/۳۱).

بر پایه این بیان، خالص‌سازیِ مبتنی بر حذف نیروهای دارای ضعف یا اختلاف در مراتب التزام، می‌تواند به کاهش دامنه نیروهای همراه بینجامد. در چارچوب تحلیلی پژوهش، این امر به معنای تضعیف بخشی از ظرفیت سرمایه اجتماعی، از طریق کاهش پیوندهای اعتماد، همکاری و احساس تعلق جمعی است؛ بنابراین، جذب حداکثری را می‌توان سازوکاری برای حفظ امکان ارتباط و همکاری با طیفی از افراد دانست که در اصول کلی هم‌سویی دارند، هرچند در سطح سلیقه‌ها، تحلیل‌ها یا درجه التزام، تفاوت‌هایی میان آنان وجود دارد.

یافته یاد شده در مرحله تطبیق تاریخی ـ شناختی، با نمونه‌هایی از سیره معصومان نیز بررسی می‌شود. برای نمونه، در گزارش مربوط به مواجهه امیرالمؤمنین (علیه‌السلام) با خالد بن معمر سدوسی، به جای تحمیل انتخابی فوری میان همراهی کامل و رویارویی، موقعیتی فراهم می‌شود که از تبدیل یک عنصر بالقوه مردد به نیروی معارض جلوگیری می‌کند (منقری، ۱۴۰۳: ۲۸۷).

نمونه دیگر، گفت‌وگوی امام حسین (علیه‌السلام) با عبیدالله بن حر جعفی است. بر اساس گزارش طبری و شیخ مفید، امام حسین (علیه‌السلام) پس از آن‌که وی از یاری ایشان خودداری کرد، او را از همراهی با کسانی که با امام می‌جنگند برحذر داشتند:

«اگر قصد یاری ما را نداری پس از خدا بترس و با آنان که با ما می‌جنگند، مباش» (طبری، ۱۳۸۷: ج ۵، ۴۰۷؛ مفید، ۱۴۱۳: ج ۲، ۸۲).

در خوانشِ شناختیِ این پژوهش، این گفت‌وگو را می‌توان تلاشی برای جلوگیری از پیوستن فرد مردد به جبهه مقابل دانست. فرا خواندن او به تقوا و پرهیز از مشارکت

در ستیز با امام، به‌مثابه فعال‌سازی یک مبنای ارزشی و اخلاقی برای بازداشتن وی از همراهی با جبهه معارض تحلیل می‌شود؛ بنابراین، در این نمونه، حتی هنگامی که جذب کامل فرد تحقق نمی‌یابد، کوشش برای جلوگیری از تقویت جبهه مقابل و حفظ حدی از فاصله او با آن، قابل مشاهده است.

بر این اساس، سیاست جذب حداکثری و دفع حداقلی، در صورت‌بندی تحلیلی پژوهش، می‌تواند به حفظ و انباشت سرمایه اجتماعی کمک کند؛ زیرا از طرد شتاب‌زده نیروهای دارای مبانی مشترک جلوگیری می‌کند، دامنه همکاری اجتماعی را گسترش می‌دهد و احتمال تبدیل تفاوت‌های درونی به شکاف‌های هویتیِ پایدار را کاهش می‌دهد.

٤-٢. بهره‌گیری از خواص نفوذمند

ادراک و اندیشه انسان از عوامل متعددی متأثر است که نقش خواص، نخبگان و افراد نفوذمند جامعه از برجسته‌ترین آن‌هاست. کارکرد اصلی خواص، صرفاً انتقال اطلاعات نیست، بلکه جهت‌دهی به فرایند پردازش اطلاعات، شکل‌دهی به الگوهای تفسیری و هدایت تصمیم‌گیری جمعی است. بر این اساس، تعامل اثربخش با خواص را می‌توان، در چارچوب تحلیلی پژوهش حاضر، یکی از سازوکارهای مدیریت ادراک دانست؛ بدین معنا که از رهگذر خواص می‌توان به تفسیر عمومی از رویدادها، اولویت‌ها و تهدیدها جهت داد و هزینه هم‌سوسازی فهم عمومی را کاهش داد.

آیت‌الله خامنه‌ای، خواص را از کانون‌های اصلی جهت‌دهی به افکار عمومی دانسته‌اند. در این نگاه، اغوای توده‌ها در جنگ شناختی، نتیجه و پیامد مستقیم اغوای خواص و اختلال در گره‌های میانی شبکه اجتماعی است (خامنه‌ای، بیانات: ١٤٠٠/١٢/١٩). همچنین، ایجاد گفتمان و جریان‌سازی فکری، از منظر ایشان، عمدتاً از مجرای نخبگان و خواص عبور می‌کند و همین‌جاست که خواص می‌توانند جامعه را به سعادت یا در نقطه مقابل، به انحراف بکشانند (خامنه‌ای، بیانات: ١٣٨٢/٠٧/٠٢). این کارکرد دوسویه، برگرفته از حدیث نبوی «لا تصلح عوامّ أُمّتی إلا بخواصّها» است

(مشکینی، ۱۳۹۲، ج ۲: ۱۳) و در تفسیر شناختیِ پژوهش، بدان معناست که خواص، حلقه‌های واسطِ شکل گرفتن ادراک عمومی‌اند؛ هر کژکارکردی در آنان، به‌صورت زنجیره‌ای بر تفسیر و داوری توده‌ها اثر می‌گذارد. (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۹۱/۰۹/۲۱).

این نگاه در تحلیل ایشان از آسیب‌پذیری تاریخی جوامع نیز به‌روشنی دیده می‌شود:

«در زمان امیرالمؤمنین (علیه‌السلام)، در زمان امام حسن (علیه‌السلام)، در زمان امام حسین (علیه‌السلام)، کسانی بودند که جزو خواص بودند، مطلب را می‌فهمیدند، تشخیص می‌دادند، امّا در لحظه‌ی لازم به هنگام، حضور پیدا نمی‌کردند، دچار تردید، دچار تأمّل، دچار تنبلی و در مواردی دچار خیانت می‌شدند و روی دیگران هم اثر می‌گذاشتند، روی آن جمعیتی هم که تابع جوّاند اثر منفی می‌گذاشتند» (خامنه‌ای، بیانات: ۱٤۰۲/۱۱/۱٦).

در این بیان، نقش خواص در سرایت تردید به توده‌ها به‌صراحت صورت‌بندی شده است. در خوانش شناختیِ پژوهش، می‌توان گفت که تردیدِ خواص، مرجع تفسیری جامعه را خدشه‌دار می‌کند و به‌صورت زنجیره‌ای، اعتماد عمومی به جهت‌گیری‌ها را تضعیف می‌سازد؛ بنابراین، خواص نه‌تنها عامل شکل‌دهی به ادراک، بلکه نقطه‌ای آسیب‌پذیر در برابر عملیات ادراکی معارض‌اند.

بر همین اساس، آیت‌الله خامنه‌ای، نقش فعال خواص در مواجهه با تهاجم ادراکی دشمن را چنین تبیین می‌کنند:

«[خواص] بایستی تلاششان را متوجّه به این بکنند که ببینند دشمن بر روی چه نقطه‌ای تکیه می‌کند و انگشت می‌گذارد، از چه راهی می‌خواهد در ذهن مردم و در افکار عمومی مردم نفوذ کند، آن راه را ببندند؛ تولید محتوا کنند؛ صاحبان اندیشه تولید فکر و اندیشه کنند و با این کار خودشان در مقابل دشمن بایستند» (خامنه‌ای، بیانات: ۱٤۰۲/۱۱/۲۹).

این بیان، نقش خواص را در شناسایی نقاط آسیب‌پذیری ادراکی جامعه، انسداد راه نفوذ دشمن و تولید محتوای مقابله‌کننده ترسیم می‌کند. در چارچوب تحلیلی پژوهش، این کارکرد را می‌توان سازوکاری برای مصون‌سازی ادراکی دانست؛ یعنی تقویت توان جامعه در تشخیص روایت معارض، کاهش اثر شایعه و اخلال در پیوند میان تهدید و پاسخ.

یافته یاد شده، در مرحله تطبیق تاریخی ـ شناختی، با نمونه‌هایی از سیره اهل‌بیت (علیهم‌السلام) بررسی می‌شود. در جریان قتل عثمان و تحولات پس از آن، رفتار امیرالمؤمنین (علیه‌السلام) در مواجهه با خواص و جریان‌های مؤثر، نشان‌دهنده آگاهی از جایگاه راهبردی آنان در شکل‌دهی به افکار عمومی است (مفید، ۱٤۱۳: ۲۹۰). همچنین، فراخواندن اصحاب برجسته از سوی امام (علیه‌السلام) برای مشورت درباره رویارویی با جبهه اموی، صرفاً نظرخواهی نظامی نیست؛ بلکه در تفسیر شناختیِ پژوهش، نوعی بهره‌مندی از چهره‌های نفوذمند برای همگراسازی ارزیابی و تصمیم به شمار می‌آید (منقری، ۱٤۰۳: ۹۲). همراهی خواص با امام (علیه‌السلام)، ادراک عمومی را از تردید و پراکندگی به سمت نوعی انسجام سوق می‌داد؛ چنانکه مخالفت با این جریان، به‌مثابه خروج از انتظار جمعی تلقی و با واکنش اجتماعی مواجه می‌شد (دینوری، ۱۳٦۸: ۱٦٤). این موارد را نمی‌توان صرفاً به‌مثابه هزینه‌یابی‌شناسیِ هم‌رأی‌گیری تاریخی دانست؛ بلکه در چارچوب پژوهش، ایجاد اجماع ادراکی از طریق همراه‌سازی خواص به‌عنوان یکی از کارکردهای شناختی منتسب شده به این سازوکار بررسی می‌شود.

بر اساس تحلیل بیانات آیت‌الله خامنه‌ای و تطبیق کارکردی با سیره معصومان، می‌توان چنین نتیجه گرفت که سرمایه اجتماعیِ خواص، در شکل‌دهی به ادراک عمومی و هدایت آن، از یک‌سو نقش کانونی دارد و از سوی دیگر، خود نقطه‌ای حساس در برابر عملیات ادراکیِ معارض است؛ بنابراین، فعال‌سازی خواص در جهت تقویت هماهنگی ادراکی، شناسایی آسیب‌پذیری‌های شناختی و تولید محتوای رقیب،

در منظومه فکری آیت‌الله خامنه‌ای، به‌مثابه سازوکاری برای حفظ سرمایه اجتماعی و افزایش تاب‌آوری شناختی جامعه در برابر اختلالات ادراکی عمل می‌کند.

٤-٣. بهره‌گیری از مؤلفه‌های مرجع، مشترک و مقبول در ایجاد هم‌سویی شناختی

یکی از سازوکارهای بنیادین در مدیریت ادراک عمومی، بهره‌گیری از مؤلفه‌های مرجع، مشترک و مقبول برای شکل‌دهی به یک نقشه ذهنی نسبتاً یکپارچه در جامعه است. در چارچوب تحلیلی این پژوهش تا زمانی که چارچوب ادراکیِ مشترکی بر پایه مرجع‌های معتبر و مقبول شکل نگیرد، هم‌سویی شناختی میان کارگزاران و بدنه جامعه با دشواری مواجه خواهد بود. تمرکز بر این مؤلفه‌های مشترک، می‌تواند پراکندگی تفسیری را کاهش دهد، اصطکاک شناختی در جامعه را کمتر کند و توان جامعه را برای مواجهه با پیام‌های متعارض افزایش دهد.

آیت‌الله خامنه‌ای، این مؤلفه‌ها را به‌عنوان عوامل انسجام‌بخش جامعه معرفی می‌کنند که کارکرد آن‌ها تولید قدرت ملی و امنیت روانی جامعه است (خامنه‌ای، بیانات: ١٤٠٢/١٠/٠٢). در خوانش شناختیِ پژوهش، این بیان را می‌توان چنین صورت‌بندی کرد: مؤلفه‌های مرجع و مقبول، حلقه‌های پیوندِ شبکه اجتماعی‌اند که از طریق ایجاد هم‌افقی معنایی، هزینه‌های تفسیر و تصمیم‌گیری جمعی را کاهش می‌دهند و زمینه هم‌سویی ادراکی را فراهم می‌کنند.

در سیره معصومان (علیهم السلام) نیز تلاش برای ایجاد این منطق مشترک بر مبنای مراجع اصیل (قرآن و سنت) کاملاً مشهود است. ارجاع مداوم به قرآن به‌عنوان معیار سنجش حقیقت، در چارچوب تحلیلی پژوهش، تلاشی برای تثبیت مرجعیت ادراکیِ جامعه است؛ یعنی قرار دادن منبعی فراگیر و بی‌بدیل به‌عنوان مبنا برای داوری درباره روایت‌ها و دعاوی گوناگون (عیاشی، ١٣٨٠، ج ١: ٥؛ برقی، ١٣٧١، ج ١: ٢٢١؛ کلینی، ١٤٠٧، ج ٨: ٨).

در منظومه فکری آیت‌الله خامنه‌ای، مهم‌ترین مؤلفه‌های مرجعی که می‌توانند پایه طرحواره‌های مشترک هویتی قرار گیرند، عبارت‌اند از:

یک. دین اسلام

در منظومه فکری آیت‌الله خامنه‌ای، ایمان دینی یکی از مهم‌ترین مبانی وحدت اجتماعی و هویتی جامعه اسلامی است. آموزه‌هایی چون توحید و مناسکی مانند حج و نماز جماعت، افزون بر ابعاد اعتقادی و فقهی، زمینه شکل‌گیری تجربه‌ای مشترک از تعلق، ارزش و مسئولیت اجتماعی را فراهم می‌کنند (آل‌عمران (۳)، ۱۳۹؛ خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۸٦/۰۷/۲۱؛ ۱۳۹٦/۰۵/۰۸؛ ۱۳۹۷/۰۵/۲۹).

آیت‌الله خامنه‌ای در تبیین نسبت ایمان دینی و اتحاد ملی، بر نقش باورهای اسلامی در ایجاد پیوند میان افراد و گروه‌های اجتماعی تأکید می‌کنند (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۸٦/۰۷/۲۱). در چارچوب تحلیلی این پژوهش، می‌توان این دلالت را چنین صورت‌بندی کرد که ایمان دینی، با فراهم کردن مبانی مشترک برای تفسیر جهان، هویت و مسئولیت اجتماعی، به شکل‌گیری یک چارچوب معنایی مشترک کمک می‌کند. در این چارچوب، تفاوت‌های قومی، سیاسی و سلیقه‌ای در سطحی فراگیرتر معنا می‌یابند و الزاماً به گسست هویتی یا کاهش همکاری اجتماعی منجر نمی‌شوند.

دو. قرآن و سنت (مراجع مشترک و فراگیر)

قرآن و سیره معصومان، در منظومه فکری آیت‌الله خامنه‌ای، از جمله مراجع مشترکی هستند که می‌توانند پیوند هویتی و فرهنگی مسلمانان را تقویت کنند (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۹۸/۰۱/۲٦؛ ۱۳۹۰/۱۱/۱٤). تأکید بر قرآن و شخصیت پیامبر اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله) به‌عنوان نقاط مشترک امت اسلامی، زمینه‌ای برای کاهش اختلافات مذهبی و تقویت تعلق به هویتی فراگیر فراهم می‌سازد.

آیت‌الله خامنه‌ای با تأکید بر محبت و ارادت مشترک مسلمانان به پیامبر اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله)، بر ضرورت عبور از اختلافات فرعی و توجه به عناصر وحدت‌بخش جهان اسلام تأکید کرده‌اند (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۹۵/۰۹/۲۷). در خوانش شناختیِ پژوهش، این رویکرد را می‌توان نوعی راه‌کنش وحدت‌گرا دانست؛ یعنی

برجسته کردن عناصر مشترک و قرار دادن اختلافات در سطحی ثانویه، به‌گونه‌ای که ادراک مسلمانان از هویت مشترک بر ادراک آنان از مرزبندی‌های فرعی غلبه کند.

از این منظر، قرآن و سیره معصومان نقش مرجع ادراکی مشترک پیدا می‌کنند. مقصود از این تعبیر آن است که افراد و گروه‌های مختلف می‌توانند برای ارزیابی ارزش‌ها، رفتارها و روایت‌های رقیب، به منابعی مشترک رجوع کنند. در نتیجه، پراکندگی تفسیری کاهش می‌یابد و امکان گفت‌وگو، اعتماد و همکاری میان گروه‌های مختلف افزایش پیدا می‌کند.

سه. نظام جمهوری اسلامی: نهاد سیاسی حامل ارزش‌های مشترک

نظام جمهوری اسلامی در منظومه فکری آیت‌الله خامنه‌ای، صرفاً یک ساختار اداری یا سیاسی نیست؛ بلکه با ارزش‌هایی چون استقلال، مردم‌سالاری دینی، عدالت، آزادی، کرامت انسانی و مقاومت در برابر سلطه پیوند دارد. ازاین‌رو، تأکید بر حفظ نظام و ارزش‌های انقلاب، در بیانات ایشان با حفظ دستاوردهای هویتی و اجتماعی انقلاب اسلامی ارتباط می‌یابد (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۷۹/۰۱/۲۶؛ ۱۳۷۱/۰۱/۱۵).

در چارچوب تحلیلی این پژوهش، نظام جمهوری اسلامی را می‌توان یکی از نهادهای حامل و تثبیت‌کننده ارزش‌های مشترک دانست. این نهاد، هنگامی می‌تواند به تقویت سرمایه اجتماعی کمک کند که میان ارزش‌های اعلام‌شده، عملکرد نهادها و تجربه زیسته مردم پیوندی قابل اعتماد وجود داشته باشد؛ بنابراین، صرف ارجاع به نظام سیاسی، به‌تنهایی موجب هم‌سویی ادراکی نمی‌شود؛ بلکه اعتماد عمومی، کارآمدی، عدالت و احساس مشارکت نیز در پذیرش و اعتبار آن نقش دارند.

آیت‌الله خامنه‌ای در دعوت به وحدت حول ارزش‌های انقلاب (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۷۹/۰۱/۲۶)، بر ضرورت حفظ پیوندهای هویتی و آرمانی جامعه تأکید کرده‌اند (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۷۱/۰۱/۱۵). در تفسیر شناختیِ این راه‌کنش، می‌توان گفت که ارزش‌های انقلاب، چارچوبی برای تفسیر جایگاه جامعه، تهدیدهای بیرونی و مسئولیت جمعی فراهم می‌کنند. ایشان با عنایت به این مهم فرموده‌اند: ملت ما در راه

انقلاب، در راه امام، در راه اسلام، در راه مبارزه‌ی با استکبار خون‌خوار جهانی و قلدرهای دنیا، باید با استقامت باشد، باید هوشیار باشد، باید متحد باشد، باید یک لحظه در اتحاد عظیم ملت ایران خدشه و خللی وارد نیاید. هرکدام، هر جای کشور که هستید، با هوشیاری و بیداری، وظیفه اول خودتان را دفاع از اسلام و انقلاب بدانید. پشت سر مسئولان خدمت‌گذار و علاقه‌مند، در راه ساختن این کشور بزرگ و در مقابله‌ی با استکبار بایستید؛ خدا هم به شما لطف خواهد کرد» (خامنه‌ای، بیانات؛ ۱۳۷۰/۰۷/۱۷).

در نتیجه، نظام جمهوری اسلامی زمانی می‌تواند در نقش مؤلفه‌ای مشترک و انسجام‌بخش ظاهر شود که میان ارزش‌های بنیادین آن، نهادهای اجتماعی و تجربه عمومی مردم ارتباطی معنادار برقرار باشد. چنین ارتباطی می‌تواند اعتماد عمومی و احساس تعلق را تقویت کند و ظرفیت جامعه را برای تحلیل تهدیدها، تشخیص روایت‌های معارض و کنش هماهنگ افزایش دهد.

چهار. ولاء ایمانی

در بیانات آیت‌الله خامنه‌ای، هم‌بستگی عاطفی و ولاء ایمانی جامعه، از عوامل پیوند میان افراد و گروه‌های اجتماعی دانسته شده است (خامنه‌ای، بیانات: ۱۴۰۲/۰۲/۰۲). ایمان، رکن شخصیت جامعه اسلامی است که در سایه آن دوستی و محبت ایمانی مومنین محقق می‌شود و نزول رحمت و الطاف الهی را به دنبال دارد (توبه (۹)، ۷۱). لذا آیت‌الله خامنه‌ای با اشاره به الگوی خانواده به عنوان نمونه‌ای از پیوند عاطفی، تفاوت سلیقه‌ها در درون یک ملت را لزوماً تهدیدی برای وحدت آن نمی‌دانند و در این خصوص می‌فرمایند: «اتحاد ملی؛ یعنی خانواده‌ی ملت، خانواده‌ی انقلاب وحدت خود را، درون‌گرایی خود را نسبت به یکدیگر، اتصال و چسبندگی را به یکدیگر حفظ کنند؛ نگذارند واگرایی به وجود بیاید» (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۸۶/۱۱/۲۸) «البته اختلافات هست. داخل یک خانه هم ممکن است اختلافاتی وجود داشته باشد، اما

همه اهل خانه‌اند. همه از این خانه دفاع می‌کنند. همه، منافع آن را بر هر چیز دیگر ترجیح می‌دهند» (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۸٤/۱۰/۱۹).

از این رو در چارچوب تحلیلی پژوهش، کارکرد ولاء ایمانی را می‌توان چنین صورت‌بندی کرد: پیوندهای عاطفی و ارزشیِ مشترک، مبنایی برای اعتماد متقابل فراهم می‌کنند و آنجا که اعتماد وجود دارد، اختلاف سلیقه و تفسیر، به‌ندرت به واگرایی هویتی یا قطع رابطه جمعی می‌انجامد. به عبارت دیگر، ولاء ایمانی می‌تواند هزینه‌های پردازش اطلاعات متفاوت و سوءتفاهم را کاهش دهد و جامعه را در برابر تفرقه‌افکنی مقاوم‌تر کند.

پنج. منافع ملی

آیت‌الله خامنه‌ای، حفظ انسجام ملی را از اولویت‌های جامعه اسلامی می‌دانند (خامنه‌ای، بیانات: ۱٤۰۰/۱۰/۱۹) و بر ایستادگی یکپارچه در برابر مسائل کلی جامعه تأکید کرده‌اند (خامنه‌ای، بیانات: ۱٤۰۳/۰۱/۰۱). در خوانش شناختیِ پژوهش، این تأکید را می‌توان ناظر به کاهش دوقطبی‌سازی دانست؛ بدین معنا که برجسته کردن منافع و اهداف مشترک ملی، زمینه تبدیل اختلافات طبیعی به شکاف‌های هویتی فراگیر را محدود می‌کند. منافع ملی در اینجا به‌عنوان یک مبنای مشترک عمل‌گرایانه تحلیل می‌شود که می‌تواند در شرایط عادی و بحرانی، عاملی برای هم‌سویی کنش‌ها و کاهش پراکندگی باشد. این که چنین مبنایی واقعاً کارآمد باشد، به پذیرش عمومی آن و پیوند آن با عدالت و اعتماد بستگی دارد.

شش. دشمن مشترک

آیت‌الله خامنه‌ای، تعریف و بازنمایی دشمن در هویت جامعه را از عوامل مرزبندی و وحدت اجتماعی برمی‌شمارند (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۹۷/۰۳/۲۵). ایشان بر لزوم شناخت روشن دشمن تأکید کرده و ابهام در این زمینه را عامل اختلال در درک تهدید و تحلیل راستین جامعه می‌دانند (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۹٦/۰۳/۲۲). در این نگاه، اتحاد

برآمده از ادراک مشترک تهدید، می‌تواند زمینه تحقق اهداف بلندمدت، از جمله تمدن نوین اسلامی را فراهم آورد (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۹۸/۰۸/۲٤).

نکته این‌که، این رویکرد را می‌توان یک راه‌کنش مرزبندی‌گر دانست؛ یعنی روشن کردن مرزهای خودی و غیرخودی، به‌گونه‌ای که معنای همکاری و تهدید برای جامعه وضوح یابد. چنانچه این راه‌کنش بر مبنای واقعیت، انصاف و اعتماد عمومی شکل نگیرد و صرفاً به‌صورت برچسب‌گذاری مخالفان صورت یابد، می‌تواند در نقطه مقابل به تقویت شکاف و کاهش سرمایه اجتماعی بیانجامد؛ بنابراین، کارایی این سازوکار به کیفیت و دقت تعریف دشمن و نگه‌داشتن آن در حد تهدید واقعی وابسته است.

هفت. قانون

آیت‌الله خامنه‌ای، قانون (اعم از قوانین دینی و قوانین اجتماعی برگرفته از شریعت) را از عوامل زیربنایی وحدت و نظم اجتماعی می‌دانند (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۷۹/۰۱/۲٦؛ ۱۳۹۲/۰۲/۲۵). در تحلیل شناختی، می‌توان قانون را یک چارچوب مشترک حقوقی دانست که برای حل تعارضات و تنظیم رفتار جمعی کارکرد دارد؛ یعنی فقدان آن می‌تواند در شرایط بحرانی، زمینه پراکندگی تفسیری و واگرایی در تصمیم‌گیری را فراهم کند. کارکرد شناختی قانون در اینجا، کاهش ابهام درباره مرز مجاز و نامجاز، تقویت پیش‌بینی‌پذیری روابط و اعتماد به عدالت است.

این هفت مؤلفه، سطوح متفاوتی از منابع هم‌سویی ادراکی را پوشش می‌دهند. دین اسلام و ولاء ایمانی، مبانی بنیادین معنایی و عاطفی را فراهم می‌کنند؛ قرآن و سیره معصومان، مرجع مشترک برای داوری و تعلق فراهم می‌آورند؛ منافع ملی و قانون، چارچوب‌های عمل‌گرایانه و حقوقیِ همکاری را تنظیم می‌کنند؛ و دشمن مشترک، مرزهایی برای تمایز و هم‌بستگی تعیین می‌کند. در مجموع، این مؤلفه‌ها از طریق کاهش ابهام، تقویت اعتماد، ایجاد پیش‌بینی‌پذیری و برجسته کردن عناصر مشترک، زمینه را برای حفظ سرمایه اجتماعی و هم‌سویی ادراکی جامعه فراهم می‌کنند. آنچه

کارایی و پایداری این شبکه را تعیین می‌کند، هماهنگی و اعتماد عمومی نسبت به هر یک از این مؤلفه‌هاست.

٤-٤. انگیزش مخاطبان با هدف تقویت بعد اراده و عاملیت اجتماعی

در فرآیند مدیریت ادراک، صرف ایجاد فهم مشترک یا انتقال پیام کافی نیست؛ بلکه انتقال مخاطب از مرحله دریافت ذهنی به مرحله عاملیت و کنش فعال اجتماعی، نیازمند محرک‌هایی است که در چارچوب تحلیلی این پژوهش، از آن‌ها با عنوان «انگیزش عاطفی_شناختی» یاد می‌شود. از این منظر، اگر پیوند میان ادراک و اراده برقرار نشود، جامعه ممکن است دچار نوعی بی‌تفاوتی یا فرسایش در سرمایه اجتماعی شود که پیامد آن کاهش مشارکت در پروژه‌های تمدن‌ساز است.

در مرحله تطبیق تاریخی ـ شناختی، این الگو در سیره معصومان نیز قابل ردیابی است. پیشوایان دینی برای همگام‌سازی ادراکی و حرکتی جامعه، از سازوکارهای مشخصی جهت تحریک اراده جمعی بهره می‌بردند.

این راه‌کنش‌ها در منظومه فکری آیت‌الله خامنه‌ای نیز بازتولید و نهادینه شده است:

یک. برجسته‌سازی امتیازات ایمانی و قومی

در چارچوب تحلیلی پژوهش حاضر، یکی از سازوکارهای کلیدی برای تعمیق انگیزش اجتماعی، استفاده از «برجسته‌سازی سوابق موفق ایمانی و قومی» است. این سازوکار، با فعال‌سازی تجربه‌های مثبت و خودکارآمدی جمعی، می‌تواند انسجامِ درون‌شبکه‌ای را تقویت کند. در منظومه فکری آیت‌الله خامنه‌ای، این الگو در قالب مدیریت خرده‌هویت‌ها در دل کلان‌طرح‌واره ملی قابل‌مشاهده است.

ایشان با برجسته‌سازی ظرفیت‌های قومی (به‌عنوان داده‌های مثبت هویتی)، تلاش‌های معارض برای ایجاد گسست‌های قومیتی را با اقدامی شناختی خنثی می‌کنند. برای نمونه، ایشان در تحلیل موقعیت مردم آذربایجان، تنوع زبانی و قومی را نه به‌عنوان تهدید، بلکه به‌عنوان یک فرصت بازنمایی کرده و با ارجاع به سوابق تاریخی

این خطه، حس وفاداری و هویت‌یابی مثبت را به‌عنوان ابزاری برای مصون‌سازی در برابر پیام‌های تفرقه‌افکنانه فعال می‌سازند:

«کشور ما متشکّل است از زبان‌های مختلف، از قومیت‌های مختلف؛ ترکی هست، فارسی هست، عربی هست، بلوچی هست، لری هست، کُردی هست؛ این یک تنوع است و این تنوع فرصت است. [اما] دشمن همیشه چشم دوخته است به این‌که این را وسیله‌ی شکاف قرار بدهد. خود قومیت‌های بزرگ ایرانی و البتّه از همه بهتر مردم آذربایجان سینه سپر کرده‌اند و در مقابل این سیاست خباثت‌آلود دشمنان ایستاده‌اند. شما که خودتان اهل تبریز و اهل آذربایجانید، احساسات خودتان را میدانید. این شعری که اینجا خواندید: «بیعتده وفاداروخ، بیز آنداولا قرآنا»(یعنی: سوگند به قرآن به بیعت‌مان وفاداریم) این را میدانیم، این چیز مسلّمی است. مردم آذربایجان نه‌فقط در زبان، [بلکه] در عمل این را اثبات کرده‌اند و نشان داده‌اند که در مقابل دشمن وسوسه‌گر و تفرقه‌افکن ایستاده‌اند ... عزیزان من! خوشبختانه بقیّه‌ی اقوام ایرانی هم همین‌جور [هستند]... از همه جلوتر و بهتر مردم آذربایجان هستند... جوانان غیور آذربایجان، مردم آذربایجان از قشرهای مختلف، همیشه متوجّه این نکته بوده‌اند و در مقابل توطئه‌ی دشمن، وسوسه‌ی دشمن، فعّالیّت دشمن ایستاده‌اند؛ از وحدت ملّی دفاع کرده‌اند و در راه آن، جان‌شان را مایه گذاشته‌اند. خود شما در درجه‌ی اوّل و ماها و همه‌ی مسئولین و آحاد ملّت قدر آذربایجان را باید بدانیم. آذربایجان یک نقطه‌ی قوّت است برای انقلاب و برای نظام اسلامی» (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۹۵/۱۱/۲۷).

در تحلیل شناختیِ این بیان، می‌توان گفت که آیت‌الله خامنه‌ای با پیوند زدن هویت قومی به هویت ملی و انقلابی، از فعال شدن طرح‌وارههایِ تقابلی (قومی در برابر ملی) جلوگیری می‌کنند. این کار، نوعی بازتعریفِ شناختی است که حس وفاداری به هویتِ کوچک‌تر را به نفع هویت بزرگ‌ترِ ملی، به کار می‌گیرد. در واقع، ایشان با تداعی موفقیت‌های پیشین و یادآوریِ نقش آذربایجان، نوعی خودکارآمدیِ جمعی ایجاد می‌کنند که سدی در برابر وسوسه‌های تفرقه‌افکنانه است.

این الگو، شباهت کارکردیِ عمیقی با نمونه‌های سیره معصومان دارد. در سیره‌ی تاریخی، پیشوایان دینی از همین سازوکارِ برجسته‌سازی فضایل برای تثبیت عزمِ یاران استفاده می‌کردند؛ بدون آنکه به یکسان‌انگاریِ زمینه‌های تاریخی قائل باشیم. برای نمونه:

آماده‌سازیِ یاران توسط امیرالمؤمنین (علیه‌السلام) پیش از جنگ جمل، با تأکید بر سوابقِ درخشانِ ایمانیِ آنان و تبیینِ جایگاه حقانیت‌شان (مفید، ۱٤۱۳: ۲٦٦)؛

مواضعِ امام حسن (علیه‌السلام) در یادآوریِ پیمان‌ها و جایگاهِ الهیِ حق (حلوانی، ۱٤۰۸: ۷۷)؛

و مدیریتِ ادراکِ امام حسین (علیه‌السلام) در شب عاشورا برای تثبیتِ عزمِ یاران از طریقِ یادآوریِ وفا و فضایلِ آنان (صدوق، ۱۳۷٦: ۱٥٦).

در تمام این موارد، معصومان با یادآوریِ سوابقِ ایمانی و شرافتِ یاران، نوعی هویت‌بخشیِ متعالی ایجاد می‌کردند. این رفتار، سازوکاری برای فعال‌سازی طرح‌واره‌های خودکارآمدی و تقویتِ انسجامِ اجتماعی است. آنان با برجسته‌سازیِ ظرفیت‌هایِ مثبت، اجازه نمی‌دادند یاران در شرایطِ فشارِ روانی و هجمه فکری دشمن، به خود و توانِ کنشگری‌شان شک کنند؛ بنابراین، هم در کلام آیت‌الله خامنه‌ای و هم در سیره معصومان، استفاده از هویت‌های محلی/گروهی در خدمتِ کلان‌هویت و برجسته‌سازی سوابق موفق، الگوی مشترکی برای تقویتِ انگیزش و عاملیتِ اجتماعی است.

دو. همسانی شناختی_رفتاری مراجع ادراکی

در منظومه فکری آیت‌الله خامنه‌ای، هماهنگی میان گفتار و رفتارِ مراجع فکری، از عوامل اعتبار و تأثیرگذاری آنان بر جامعه دانسته می‌شود. ایشان با تأکید بر ارزش‌هایی مانند ساده‌زیستی و پرهیز از اشرافی‌گری در میان مسئولان (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۷۷/۱۲/۱٥؛ ۱٤۰۱/۰٤/۰۳)، صرفاً توصیه‌های اخلاقی ارائه نمی‌کنند، بلکه این ارزش‌ها در رفتار و سبک زندگی خودشان نیز متجلی است. تا جایی که حتی مخالفان

درجه یک انقلاب (افرادی مانند شهرام همایون، مهدی خلجی و سعید حجاریان) که رادیکال‌ترین نظرات را پیرامون انقلاب اسلامی داشته‌اند، به زندگی ساده و به دور از اشرافیت آیت‌الله خامنه‌ای اذعان دارند (https://www.aparat.com/v/7g6pe).

نمونه دیگر، رفتار آیت‌الله خامنه‌ای در قبال وحدت اسلامی است. از یکسو، وحدت امت اسلامی در سخن و بیانات ایشان به‌عنوان یک اولویت راهبردی ترسیم می‌شود و از سوی دیگر، مواضع عالمانه مانند صدور فتوای حرمت توهین به مقدسات برادران اهل سنت، در جهت تحقق همین راهبرد است (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۷۰/۱۲/۱۳)؛ به عبارت دیگر، میانِ گزاره راهبردی و کنش عملی در این حوزه، هماهنگی‌ها قابل مشاهده است. (برونداد این سیاست را می‌توان در تغییر موضع گروه‌های سیاسی از جمله حماسِ سنیِ اخوانی و مشابه آن به سمت مواضع جمهوری اسلامی در خارج و مدیریت کنش‌گری احزاب سیاسی در داخل کشور به خصوص در شرایط وقوع فتنه در سال‌های اخیر دنبال کنید).

از نگاه مطالعات شناختی، این هماهنگی دارای کارکرد فکری است. در ادبیات روانشناسی شناختی، ناسازگاری میان پیام کلامی و رفتارِ منبع، موجب تضعیف اعتبار پیام و ایجاد ناهماهنگی شناختی در مخاطب می‌شود؛ در حالی که یادگیری اجتماعی بیش از آنکه از طریق دریافت کلامی رخ دهد، از مسیر مشاهده و الگوگیری رفتاری شکل میگیرد (خرازی و دیگران، ۱۳۹۷: ۲۹۳).

این الگو در سیره معصومان نیز قابل ردیابی است. برای نمونه، تأکید امام صادق (علیه‌السلام) بر دعوت مردم به غیر زبان و اهمیت عمل در سازوکار تأثیرگذاری، بر همین نکته دلالت دارد که اعتبار پیام، بیش از کلام، وابسته به رفتار و سلوک راوی/مرجع است:

«کُونُوا دُعَاةً لِلنَّاسِ بِغَیرِ أَلْسِنَتِکُمْ لِیرَوْا مِنْکُمُ الْوَرَعَ وَ الِاجْتِهَادَ وَ الصَّلَاةَ وَ الْخَیرَ فَإِنَ ذَلِکَ دَاعِیةٌ» (کلینی، ۱٤۰۷: ج ۲، ۷۸).

این روایت را میتوان ناظر به کارکرد اعتبارسنجی رفتاری در شبکه شناخت اجتماعی دانست؛ یعنی مرجعی که گفتار و کنش او با یکدیگر هماهنگ است، می‌تواند اعتماد عمومی را جلب و تأثیر ادراکی خود را حفظ کند.

سه. کاهش فاصله ادراکی از طریق ارتباط بی‌واسطه

در منظومه فکری آیت‌الله خامنه‌ای، ارتباط نزدیک و بی‌واسطه مرجع فکری با بدنه جامعه، از عوامل ایجاد و حفظ اعتماد عمومی دانسته می‌شود. نمونه‌های این رویکرد، در حضورهای میدانی و مستمر ایشان در میان اقشار مختلف جامعه قابل مشاهده است؛ از دیدارهای عمومی و گفت‌وگوی مستقیم با جوانان (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۷۹/۰۲/۰۱) تا سفر به مناطق بحران‌زده و حضور در میدان در دوره‌های مختلف.

این نوع ارتباط را می‌توان در سطحی فراتر از مدیریت اجرایی بررسی کرد. کاهش فاصله میان کارگزار و مردم، می‌تواند زمینه را برای درک بی‌درنگ از دغدغه‌ها و وضعیت جامعه فراهم سازد و از گرفتار شدن پیام در کانال‌های واسطِ تحریف‌کننده جلوگیری کند. اگر واسطه‌ها نتوانند اقتدار پیام اصلی را درست منتقل کنند و به شکاف میان حاکمیت و مردم دامن بزنند، ارتباط مستقیم می‌تواند به ترمیم اعتماد عمومی و خنثی‌سازی پیش‌زمینه‌های منفی درباره گسست حاکمیت از ملت کمک کند.

این الگوی ارتباطی، افزون بر کارکرد اجرایی، می‌تواند کارکردی ادراکی نیز داشته باشد؛ یعنی با ایجاد تجربه‌ای مستقیم از همدلی و مسئولیت‌پذیری، کلیشه‌های تفرقه‌آمیز درباره مسئولان را مهار کرده و حس تعلق و همبستگی را تقویت کند. نمونه‌هایی مانند:

حضور در ایرانشهر و همراهی مثال‌زدنی با مردم (که در کتاب آقای ایرانشهر سفرنامه یک تبعید، داستان این حضور به قلم رحیم مخدومی به تصویر شده است)

حضور در منطقه سیستان (کتاب خواندنی داستان سیستان راوی سفر ده روزه آیت‌الله خامنه‌ای به سیستان به قلم رضا امیرخانی است)

حضور در مناطق زلزله‌زده بم و پیرانشهر (مستند غیر رسمی ۵، به قسمت‌هایی از جریان این سفرها می‌پردازد)

حضور در مناطق زلزله‌زده کرمانشاه (که در روایت این حضور در قالب مستند قلب خاکی به تصویر کشیده شده است)

و همراهی با مردم، در اسناد و آثار مستند ثبت شده است و نشان‌دهنده تداوم این الگوست (سلسله مستندهای غیر رسمی راوی بخشی از این حضور و همراهی‌ها است).

بایسته ذکر است که این الگو نیز در سیره معصومان مانند امیرالمؤمنین (علیه‌السلام) نیز قابل ردیابی است. دستور ایشان به کارگزاران درباره رفع موانع ارتباطی و برقراری رابطه مستقیم با مردم، در چارچوب تحلیلی پژوهش، ناظر به اهمیت شفافیت و اعتماد در پیوند میان کارگزار و جامعه است (منقری، ۱٤۰۳: ۱۰۸).

چهار. امیدآفرینی

آیت‌الله خامنه‌ای بر این باورند که شناختِ صحیح باید به حرکت و عمل منتهی شود. ایشان در بسیاری از بیانات خود، بر مؤلفه‌هایی چون امید، اعتماد به نفس ملی و احساس مسئولیت به‌عنوان موتور محرکِ جامعه تأکید کرده‌اند (خامنه‌ای، بیانات: ۱٤۰۲/۱۱/۲۹). در تفسیر شناختیِ راه‌کنش، می‌توان گفت که امید و خودباوری در منظومه فکری ایشان، ابزارهایی برای مقابله با فلج تحلیلی و ناهماهنگی شناختی هستند؛ یعنی حالتی که در آن فرد به‌رغم پذیرش نظریِ یک حق، به دلیل فشارهای ادراکی یا یأس، قدرت تصمیم‌گیری و کنش را از دست می‌دهد.

ایشان در تبیین اهمیتِ امیدآفرینی برای حرکت عمومی می‌فرمایند:

«همه موظفند امیدآفرینی را جدی بگیرند. امیدآفرینی، خودفریبی نیست...نه، ضعف‌ها هم باید بیان شود، اشکالی ندارد؛ اما در کنار بیان ضعف‌ها بایستی امیدآفرینی هم بشود، آینده و افق روشن در مقابل چشم قرار بگیرد و نشان داده شود» (خامنه‌ای، بیانات: ۱٤۰۲/۰۱/۰۱).

ایشان در جای دیگری امید را مهم‌ترین ابزار کشور و نقطه کانونی توجه دشمن معرفی نموده و سستی و رخوت اجتماعی را از نتایج شیوع ناامیدی قلمداد می‌نمایند:

«امید مهم‌ترین ابزار پیشرفت است و دشمن روی این متمرکز شده؛ دشمن از همه توان دارد استفاده می‌کند برای القای ناامیدی، برای القای بن‌بست...پیشرفت احتیاج دارد به امید». (خامنه‌ای، بیانات: ۱٤۰۱/۰۸/۲۸) «وقتی که جوان از پیشرفت مایوس شد، از آینده مایوس شد، احساس بن‌بست می‌کند؛ از کسی که احساس بن‌بست می‌کند، نمی‌شود توقع داشت درست کار کند» (خامنه‌ای، بیانات: ۱٤۰۲/۰۱/۰۱).

این بیان نشان می‌دهد که سرمایه اجتماعی (در لایه امید) چگونه مستقیماً بر خروجیِ رفتار جامعه اثر می‌گذارد.

این چهار سازوکار، در واقع سه ضلع یکپارچه تقویت عاملیت اجتماعی‌اند: برجسته‌سازی، انگیزه و اعتماد به خود را تقویت می‌کند؛ همسانی رفتاری، اعتبار مرجع و الگو را تضمین می‌کند؛ و ارتباط بی‌واسطه، شکاف ادراکی میان کارگزار و جامعه را کاهش می‌دهد. امیدآفرینی، جامعه را در برابر تهاجمات شناختی واکسینه می‌نماید. در مجموع، این سازوکارها نه تنها فهم مشترک، بلکه آمادگی برای کنش جمعی را فراهم می‌آورند و در مقابل فرسایش اراده عمومی در شرایط هجمه ادراکی، مقاومت ایجاد می‌کنند.

نتیجه‌گیری

یافته‌های پژوهش نشان داد که در منظومه فکری آیت‌الله خامنه‌ای، سرمایه اجتماعی صرفاً یک متغیر جامعه‌شناختی یا ابزار مشارکت عمومی نیست، بلکه ظرفیتی شناختی _ تمدنی است که در سامان‌دهی ادراک جمعی، تقویت اعتماد، کاهش پراکندگی تفسیری و افزایش آمادگی جامعه برای کنش هماهنگ نقش ایفا می‌کند. بر این اساس، سرمایه اجتماعی در این منظومه فکری، از سطح رابطه اجتماعی فراتر می‌رود و به یکی از سازوکارهای اصلی مدیریت ادراک عمومی تبدیل می‌شود؛ سازوکاری که می‌تواند

جامعه را در برابر اختلالات ادراکی، روایت‌های تفرقه‌زا و عملیات روانیِ بیرونی مقاوم‌تر سازد.

تحلیل داده‌ها نشان داد که این کارکرد شناختی از طریق مجموعه‌ای به‌هم‌پیوسته از راهبردها تحقق می‌یابد. سیاست «جذب حداکثری و دفع حداقلی» به حفظ دامنه همکاری و جلوگیری از طرد شتاب‌زده نیروهای هم‌سو کمک می‌کند؛ «بهره‌گیری از خواص نفوذمند»، امکان هدایت افکار عمومی و کاهش هزینه‌های هم‌سوسازی ادراکی را فراهم می‌سازد؛ «بهره‌مندی از مؤلفه‌های مرجع، مشترک و مقبول»، چارچوب‌های معنایی مشترک را تثبیت می‌کند؛ و «انگیزش مخاطبان» از طریق برجسته‌سازی امتیارات ایمانی و قومی، همسانی گفتار و رفتار، ارتباط بی‌واسطه و امیدآفرینی، شکاف میان فهم و کنش را کاهش می‌دهد. مجموع این سازوکارها، آنچه در این پژوهش از آن با عنوان سپر شناختی یاد شد، شکل می‌دهد؛ یعنی ظرفیتی برای حفاظت از پیوستگی ادراکی جامعه و حفظ سرمایه اجتماعی در شرایط منازعه تمدنی.

از منظر تحلیلی، مهم‌ترین دستاورد این پژوهش آن است که نشان می‌دهد الگوی سرمایه اجتماعی در اندیشه آیت‌الله خامنه‌ای یک منظومه ساده و تک‌بعدی نیست، بلکه شبکه‌ای از مؤلفه‌های عاطفی، هویتی، حقوقی و ارتباطی است که هم‌زمان بر سطح شناخت، عاطفه و کنش اثر می‌گذارد. تطبیق کارکردی این الگو با نمونه‌هایی از سیره معصومان نیز نشان داد که منطق «حفظ پیوندهای اجتماعی، تقویت مرجعیت معتبر، کاهش دوقطبی‌سازی و تبدیل فهم به عمل» در سنت اسلامی سابقه‌ای روشن دارد و می‌تواند به‌عنوان یک الگوی تاریخی ـ شناختی در بازخوانی ظرفیت‌های تمدن‌ساز اسلام مورد استفاده قرار گیرد. از این رو، سرمایه اجتماعی در این مقاله نه فقط عامل انسجام، بلکه زیرساختی برای تولید هم‌سویی ادراکی و ارتقای تاب‌آوری شناختی جامعه در مسیر تمدن نوین اسلامی تلقی شد.

بر این اساس، پیشنهاد می‌شود پژوهش‌های آینده:

مدل تأثیر خواص و نخبگان بر تاب‌آوری ادراکی جامعه را با روش‌های شبکه‌ای و کمی بررسی کنند؛

سازوکارهای رسانه‌های معارض در ایجاد ناهماهنگی شناختی و فرسایش سرمایه اجتماعی را تحلیل کنند؛

نسبت میان سرمایه اجتماعی، اعتماد نهادی و قابلیت بسیج اجتماعی در موقعیت‌های بحران هویتی را در دیگر مقاطع تاریخی نیز مطالعه نمایند.

فهرست منابع:

- قرآن کریم.
- نهج‌البلاغه
- ابن بابویه (صدوق)، محمد. (۱۳۷٦). أمالی، ج ۱، چ ٦، تهران، کتابچی.
- اطهری، سیدحسین. (۱۳۹۱). تأثیر رهبری امام خمینی بر سرمایه اجتماعی در جریان انقلاب اسلامی ایران، پژوهشنامه انقلاب اسلامی، ش ٤، ۱۸۹ ـ ١٦٥.
- افتخار افضلی، سیدحسین و کلانتری، ابراهیم. (١٤٠٣)، واکاوی سرمایه اجتماعی در چشم‌انداز دینی: مورد مطالعه تحلیل مضمون مشارکت اجتماعی در منظومه اندیشه‌ای مقام معظم رهبری (مدظله‌العالی)، مطالعات میان‌رشته تمدنی انقلاب اسلامی، دوره ۲، شماره ۷، ۳۷ – ۱۱.
- برقی، احمد. (۱۳۷۱ ق). المحاسن، محقق و مصحح: جلال‌الدین محدث، ج ۲ ـ ۱، چ ۲، قم، دارالکتب الاسلامیه.
- برونو، فرانک. (۱۹۸۸ م). فرهنگ توصیفی روانشناسی، مترجم: طاهری، فرزانه؛ یاسایی، مهشید، چ ۳، تهران، ناهید.
- بوچامپ، ناتان. (۱۳۹۹). عملیات حوزه شناختی؛ مفهوم جدید و جامع ارتش چین برای عملیات تأثیرمحور، مترجم: حسین مظفری، فصلنامه مطالعات عملیات روانی ویژه نامه جنگ‌شناختی ۱، سال پانزدهم، شماره ۵۰، ٦٧–٨٢.
- پیر بوردیو. (١٣٨٤). شکل‌های سرمایه، سرمایه اجتماعی، اعتماد، دموکراسی و توسعه، ترجمه: افشین خاکباز، تهران، نشر شیرازه.
- حسنوی، رضا و پزشکان، امیر. (١٣٨٦). تبیین مفهوم سرمایه اجتماعی و نقش آن در توسعه، مدیریت فردا، شماره ۱۷، ۳۵ تا ٤٧.
- حق‌شناس، معصومه. (١٣٨٤). مفهوم سرمایه اجتماعی و ابعاد آن، حدیث زندگی، ش ۲۷، ٦.
- حلوانی، حسین ابن محمد. (١٤٠٨ ق). نزهة الناظر و تنبیه الخاطر، محقق و مصصح: مدرسه الامام المهدی (عج)، چ ۱، قم، مدرسه الامام المهدی (عج).
- خامنه‌ای، سید علی. (١٣٦٨–١٤٠٤). بیانات از سال‌های ١٣٦٨ الی ١٤٠٤.

- خرازی، سید کمال. (۱۳۹۷). مقدمه‌ای بر علوم و فناوری‌های شناختی و کاربردهای آن، چ ۲، تهران، سمت.
- دینوری، ابوحنیفه احمد بن داود. (١٣٦٨). اخبار الطوال، محقق: محمد عبد المنعم عامر، قم، منشورات الرضی.
- رحمانی، مریم و رسولی، محمود. (١٤٠١). خوانش سرمایه اجتماعی در مکتب دفاعی امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی) در پرتو بیانیه گام دوم انقلاب»، پژوهش‌های اجتماعی اسلامی، دوره ۲۸، شماره ١٢٦، ١٠٥-١٣٢.
- رحیمیان، محمد، کشاورز شکری، عباس و ترابی، یوسف. (۱۳۹۷). بررسی مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی در بیانات مقام معظم رهبری و نقش آن در تمدن نوین اسلامی، مطالعات بنیادین تمدن نوین اسلامی، دوره ۱، شماره ۲، ۱-٢٤.
- شمیلی، فرنوش و کاتب، فاطمه. (۱۳۹٦). تأثیر آموزش هنر بر حافظه‌ی بصری افراد، پژوهش در نظام‌های آموزشی، ش ٣٦، ٤١-٦٠.
- طبری، محمد. (۱۳۸۷ ق). تاریخ الامم و الملوک (تاریخ الطبری)، محقق: محمد ابوالفضل ابراهیم، ج ۱۱ ـ ۱، چ ۲، بیروت، دارالتراث،
- عابدینی، علی، حسن‌زارعی، متین و عابدینی، حسین. (۱۳۹۸). تبیین الگوی سرمایه اجتماعی بر اساس اندیشه مقام معظم رهبری (دامت‌ظله)، مدیریت اسلامی، دوره ۲۷، شماره ۱، ٦٣ – ۳۷.
- عیاشی، محمد بن مسعود. (۱۳۸۰ ق). تفسیر العیاشی، محقق و مصحح: هاشم رسولی محلاتی، ج ۲ ـ ۱، چ ۱، تهران، المطبعهٔ العلمیه.
- فارابی، ابونصر. (١٩٩٦ م). السیاسه المدنیه، بیروت، مکتبه الهلال.
- کلینی، محمدبن یعقوب. (١٤٠٧ ق). الکافی، محقق و مصحح: علی اکبر غفاری و محمد آخوندی، ج ۸ ـ ۱، چ ٤، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
- مرادی، حجت الله. (۱۳۸۹). مدیریت ادراک، چ۱، تهران، ساقی.
- مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی. (۱۳۸۹). تبیین مفهوم سرمایه اجتماعی (۱)، مجموعه مقالات گزارش‌های کارشناسی مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، ۷۱۰۹ تا ۷۱۳۵.

- مشکینی اردبیلی، علی. (۱۳۹۲ ش). المواعظ العددیه، ترجمه و تحقیق: سید مرتضی موسوی قافله باشی، چ ۱، قم، دارالحدیث.
- مصباح یزدی، محمدتقی. (الف، ۱۳۹٤). آموزش فلسفه، ج ۲ ـ ۱، چ ٤، قم، موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- _____(ب، ۱۳۹۱). پند جاوید، ج ۲ ـ ۱، قم، انتشارات موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (قدس سره).
- مفید، محمد. (الف، ۱٤۱۳ ق). الارشاد فی معرفة حجج الله علی العباد، ج ۲ ـ ۱، قم، چ ۱، کنگره شیخ مفید.
- _____(ب، ۱٤۱۳ ق). الجمل و النصرة لسید العترة فی حرب البصره، چ ۱، قم، کنگره شیخ مفید.
- منقری، نصر بن مزاحم. (۱٤۰۳ ق). وقعة صفین، چ ۲، قم، مکتبة آیة الله المرعشی النجفی.
- مویدفر، رزیتا. (۱۳۸۲)، نگرشی بر سرمایه اجتماعی و ابعاد آن، پژوهشنامه حقوق اسلامی، شماره ۱۱ و ۱۲، ۳۰ تا ۳۷.
- هاچینز، ادوین؛ هی ال گین، فرانسیس؛ هیث، مارگارت و دیگران (۱۳۸۸)، شناخت توزیع شده، مترجم: حسین رمضانی (سه فصل اول) و مصطفی مهرورزی (فصل چهارم)، چ ۱، تهران، مرکز آینده‌پژوهی علوم و فناوری دفاعی ـ موسسه آموزشی و تحقیقاتی صنایع دفاعی.

- Festinger, L. (1957). A theory of cognitive dissonance. Stanford University Press.